

BALOGH PIROSKA

Az esztétikatörténet horizontján

Töprengések Kölcsey Ferenc *Vanitatum vanitasa* felett*

Az általam vizsgált két kutatási terület, a 18–19. századi neolatin irodalom és az esztétikatörténet gyakran érintkezik egymással, hiszen ebben a korszakban az esztétikai írások jelentős része latinul született. Felmerül a kérdés: vajon ezek az elfeledettnek tűnő latin értekezések segítenek-e a korszak meghatározó magyar költeményeinek az értelmezésében, ha még az egyébként esztétikai összefoglalót író Arany János is úgy vélte, hogy a poétai fogásoknak „az ember csak a nevét tanulja meg az aestheticából, a többit maga csinálja”?¹ Tanulmányomban erre a kérdésre keresem a választ Robert Lowth *De sacra poesi hebraeorum* című, 1753-as latin poétikai értekezésének² és Kölcsey Ferenc *Vanitatum vanitas* című, 1823-as versének³ a példáján.

Robert Lowth anglikán püspök és oxfordi poétikaprofesszor *A héberek szent költészetéről* szóló műve korának kiemelkedő tudományos bestsellere volt, amelyet Kölcsey életében is rendszeresen újranyomtak és fordítottak. A kötetet Magyarországon is ismerték: tanították a pesti egyetemen, szerepelt Szerdahely György és Schedius Lajos János esztétikaprofesszorok tananyagaiban, valamint a Debreceni Református Kollégiumban is forgatták, ahol Földi János részben le is fordította.⁴ A kollégiumi könyvtár 1807-ben szerezte meg a mű Michaelis-féle göttingeni kiadását,⁵ körülbelül ugyanakkor, amikor Kölcsey megvásárolta Herder

* A tanulmány a K 134719. számú OTKA/NKFIH projekt keretében készült.

¹ „Aestheticai utam az individualizálás elve, minek az ember csak a nevét tanulja meg az aestheticából, a többit maga csinálja. Én legalább azt hiszem. Az embernek magába kell szállani s onnan fejteni ki a mit tud stb. stb.” Lásd Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1847. szeptember 6. = *Arany János levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975 (Arany János Összes Művei, 15), 137.

² Robert LOWTH, *De sacra poesi Hebraeorum: praelectiones academiae Oxonii habitae*, Oxford, Clarendon, 1753. [A továbbiakban: LOWTH 1753.]

³ KÖLCSEY Ferenc, *Vanitatum vanitas* = KÖLCSEY Ferenc, *Versék és versfordítások*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2001 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 116–118. [A továbbiakban: KMM 2001] A tanulmánybeli idézetek a továbbiakban ezt a kiadást követik.

⁴ A kötet fogadattásáról részletesen lásd BALOGH Piroška, *Kölcsey Hymnusa a zsoltárhimnusz neohumanista műfaji hagyományának tükrében = Múlt és jövő: Tanulmányok Kölcsey Ferenc Hymnusáról*, szerk. RADNAI Dániel Szabolcs, Bp., Reciti, 2024 (Hagyományfrissítés, 8), 43–59. [A továbbiakban: BALOGH 2024.]

⁵ Robert LOWTH, *De sacra poesi Hebraeorum: Notas et epimetra adjecit Ioannes David Michaelis*, I–II, Göttingen, Dieterich, 1762–1768. – Jelenleg a Debreceni Egyetem Könyvtárában a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára E 1152 jelzetén olvasható, Oláh Róbert szakkönyvtáros tájékoztatása

Vom Geist der Ebräischen Poesie című művét,⁶ amely szintén Lowth gondolataira épül. Kölcsey nem sokkal későbbi, *A' poësisről* című 1808-as értekezésében⁷ több ponton is e koncepcióhoz kapcsolódott.

De mi is Lowth kötetének koncepciója, és miért érdekes ez Kölcsey versei felől nézve? A héber szent költészetéről írott munkát elsősorban verstani elmélete, az úgynevezett *parallelismus* elmélet, illetve a tudományos bibliamagyarázat kidolgozása miatt emeli ki a szakirodalom.⁸ Ám a kötet ennél jóval többet kínál: Lowth teljes poétikai spektrumot vázol fel a héber költészet ürügyén, amelyet a *poetica sacra*, azaz 'szent költészet' névvel illet, és amelyet nem egyszerűen a héber költészet, hanem a költészet ideájaként mutat be. Lowth szerint ez a szent, vagyis ideális költészet közösségi költészet, amely túlmutat az egyéni önkifejezésen, és az emberi kapcsolatokat – legyenek azok ember-ember vagy ember-isten kapcsolatok – emeli egy ideális (a héberetek esetében transzcendens) dimenzióba. A kötet részletesen, ókori görög és latin példákkal kiegészített bibliai szövegek révén mutatja be azokat a költészeti formákat, műfajokat, amelyek e poétikai rendszerben a legkiemelkedőbbek. A zsoltárhimnusz mint műfaj különösen jelentős ebben a rendszerben – ennek kapcsán egy tanulmányomban már rámutattam arra, hogy Kölcsey *Hymnusa* jól láthatóan e műfaji mintát követi. Nem véletlen ugyanis, hogy a verset címe ellenére a klasszikus himnikus hagyományokhoz nehezen lehetett kapcsolni: poétikai szerkezete és felépítése a zsoltárok Lowth által kiemelt mintáihoz áll a legközelebb.⁹

szerint a két kötet feltehetőleg Cseh-Szombathy József (1748–1815) hagyatékából 1807-ben került a Kollégium könyvtárának birtokába, ugyanakkor egy korábbi kiadás könyvtári birtoklásának is nyoma van, lásd: FEKETE Csaba, *Csokonai tanulmányai*, Studia Litteraria, 24(1986), 67–94. Különösen: 90.

⁶ SZABÓ G. Zoltán, *Kölcsey Ferenc könyvtára és olvassmányai*, Bp., OSZK – Gondolat, 2009, 22, 119. A Kölcsey könyvtárban 1806 óta meglévő példány: Johann Gottfried HERDER, *Sämmtliche Werke*, XLVI, Wien, Geistinger, 1825. Ez az összkiadás 35. kötete (*Zur Religion und Theologie 1. Th. Hebräische Poesie*). Az első megjelenés: Johann Gottfried HERDER, *Vom Geist der Ebräischen Poesie: Eine Anleitung für die Liebhaber derselben, und der ältesten Geschichte des menschlichen Geistes*, Deßau, Buchhandlung der Gelehrten, 1782.

⁷ KÖLCSEY Ferenc, *A' poësisről* = KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások, I, 1808–1823*, s. a. r. GYAPAY László, Bp., Universitas, 2003 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 9–11. – A Lowth-hatásról lásd BALOGH 2024, 43–59.

⁸ *A Sacred Conjectures: The Context and Legacy of Robert Lowth and Jean Astruc*, ed. John JARICK, New York–London, T&T Clark, 2007, 1–156. oldalán megjelent, *On the Context and Legacy of Robert Lowth's Sacred Poetry of the Hebrews* című fejezet tanulmányai. – Rudolf SMEND, *Lowth in Deutschland* = Rudolf SMEND, *Bibel und Wissenschaft: Historische Aufsätze*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2004, 51–70. – Rudolf SMEND, *Der Entdecker des Parallelismus: Robert Lowth (1710–1787) = Prophetie und Psalmen: Festschrift für Klaus Seybold zum 65. Geburtstag*, Hrsg. Beat HUWYLER, Hans P. MATHYS, Beat WEBER, Münster, Ugarit Verlag, 2001, 185–199. – James ENGELL, *Robert Lowth, Unacknowledged Legislator* = James ENGELL, *The Committed Word: Literature and Public Values*, University Park, Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, 1999, 119–140. – HORVÁTH Iván, *A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben (Földitől Aranyig)*, ItK, 76(1972), 3. sz., 290–306.

⁹ BALOGH 2024, 43–59.

Most azonban a *De sacra poesi hebraeorum* egy másik, kevésbé tárgyalt fejezete kerül előtérbe. A 24. fejezetben¹⁰ Lowth a didaktikus, azaz tanító költészetet vizsgálja Salamon példabeszédei alapján, amelyet a „bölcseességi költészet” (*sapientia poesis*) kategóriájába sorol. Ennek két alapvető sajátosságát nevezi meg: a *brevitast*, vagyis a tömörséget, és az *obscuritast*, vagyis a homályosságot. *Brevitas* alatt Lowth nem pusztán rövideiséget, hanem már-már szónoki erejű tömörséget ért, amely elhallgatással, célzással társul, és fő funkciója, hogy „keményen, erősen üsse meg a lelkünket, mélyre hasson, és szilárd, tartós benyomást okozzon”.¹¹ A homályosság kiemelése különösen figyelemre méltó, hiszen a 18. századi retorikai hagyományokban ez kerülendő hibának számított.¹² Lowth azonban megindokolja, miért tartja az *obscuritast* esztétikailag és morálisan is hasznosnak:

Mert ennek a dolognak is megvan a maga haszna: élesíti és figyelmessé teszi a lelket; felkelti a tudásvágyat és a megismerés iránti érdeklődést; magában a vizsgálódásban serkenti és gyakoroltatja az elme erejét. Továbbá az emberi elme azt kívánja, hogy az igazság felfogásában, meglatásában maga is kivegye a saját részét: ne tárjanak fel előtte mindent túlságosan teljesen és nyíltan, hanem hagyjanak valamit a maga élel-elméjűségének is. Sokkal kedvesebb ugyanis annak a tudásnak a gyümölcse, amelyet saját erejével és szorgalmával szerzett meg, mint az, amit készen kapott.¹³

Az 1815-ös angol fordítás e fejezetet az *investigation* és a *discovery* kulcsszavak köré építi,¹⁴ ami jól mutatja, hogy az *obscuritas* itt szándékolt rejtélyt jelent, amely gondolkodásra, felfedezésre, aktív olvasásra ösztönöz, miközben nem kínál kész megoldásokat.

A bölcseességi költészet Lowth szerint formáját tekintve is sajátos: mindig egy *sententia*, egy tömör mondás köré épül, amely „mintegy tűszúrással hat, s az ütés erejével, késedelem nélkül vésődik be”.¹⁵ A műfajnak létezik rövidebb és hosszabb, szónokiasabb változata is: „Ha azonban a gondolat kifejtése bővebb és teljesebb, ha a mondás – sőt annak megismétlése is – tíz, vagy legfeljebb tizenkét szónál tovább terjed, akkor az már nem példabeszéd (*parabola*), hanem inkább szónoki beszédnek (*concio*)

¹⁰ LOWTH 1753, 234–244.

¹¹ „... acriter nimirum impellunt animum, alte penetrant, et firmiter inhaerent” (LOWTH 1753, 236).

¹² Az *obscuritas* a klasszikus retorikában stílushibának számított. A jelenség esztétikai felértékelődése a 18. században indult meg, szoros összefüggésben a fenséges mint esztétikai érték megjelenésével és a szenvedélyelméletek elterjedésével. Részletesen lásd Luise JOY, *Relative Obscurity: The Emotions of Words, Paint and Sound in Eighteenth-Century Literary Criticism*, *History of European Ideas*, 40(2013), 644–661.

¹³ „Habet enim ea quoque res suam utilitatem: acuit animum et intentum reddit; excitat studium et desiderium sciendi; in ipsa disquisitione vires ingenii stimulat et exercet: ad hæc, vult mens humana in percipienda veritate suas sibi partes relinquere; non omnia plane nimis et aperte exponi, sed aliquid suæ perspicacitati tribui: illius etiam scientiæ fructus est multo jucundissimus, quam ipsa sibi propriis viribus suaque solertia comparavit” (LOWTH 1753, 236).

¹⁴ Robert LOWTH, *Lectures on the Sacred Poetry of Hebrews*, transl. by G. GREGORY, Boston, Buckingham, 1815, 335–350.

¹⁵ „Pungit enim quasi aculeo sententia, et ictu non mora imprimitur ...” (LOWTH 1753, 236).

számít.”¹⁶ Lowth szerint tehát a szent költészet didaktikus ága, a *sapientia*irodalom nem didaktikus didaxis, hanem rövid, gyakran szónoki hevületű, szentenciák köré épülő szövegekből áll, amelyek egyszerre döbrentik meg és provokálják az olvasót, és ezzel értelmezői aktivitásra kényszerítik.

E nyitott, többértelmű jelleg az értelmezések pluralitásához vezet. A *Prédikátor könyve* kapcsán Lowth így fogalmaz: „az értelmezők között jelentős véleménykülönbségeket láthatunk”,¹⁷ és ő maga nem is törekszik ezek feloldására. A könyv alapstruktúráját a kétely és a bizonytalanság dialektikájában látja: „Az egész műnek azonban egységes a formája, s egyetlen, egyszerű tárgya van: az emberi dolgok hiábavalóságáról szól, Salamon szájába adva, aki e rendkívül nehéz kérdésben kételkedik, mindkét oldalról megfontolja a dolgot, majd végül a bizonytalan töprengésből önmagát kimenti.”¹⁸ Egy másik előadásában Lowth a *Prédikátor könyvének* öregkor-allegóriája kapcsán határozottan kijelenti, hogy a salomoni beszédmód (és általában a bölcsességi irodalom beszédmódja) azért homályos, mert az olvasók bevonását kezdeményező *aenigmaként* működik:

Kiemelkedő példát szolgáltat ebben a műfajban az a jól ismert Salamon-féle allegória, amelyben a vénség alakját csodálatra méltó módon rajzolta meg. Az öregkor súlyosbodó terhei – a lélek erőtlenedése, az érzékek eltompulása, a test gyöngesége – különféle, a természettől és a mindennapi életből vett képekben vannak kifejezve, valóban tanulságosan és választékosan, ám igen homályosan; ugyanis e talány által – a keleti bölcsék szokása szerint – olvasói értelmességét kívánta próbára tenni Salamon.¹⁹

A 24. előadásban ugyanakkor Lowth az Ószövetség bölcsességi irodalmából nemcsak Salamon példabeszédeit, hanem *Sírák fia Jézus könyvét* is kiemelte, az előadása végén felolvasott bibliai szöveg is e könyv 14. fejezete. Nem érdektelen, hogy miért tartotta ezt a könyvet kiemelkedő művészi teljesítménynek: „mondásai többnyire valamilyen belső összefüggést mutatnak; stílusa pedig olykor élénkebb, festőibb és színekkel telítettebb, valamint alakzatokkal és képekkel bővebben díszített, mint amennyit a didaktikus módszer feltétlenül megkíván. Ez különösen megfigyelhető a Bölcsesség megszemélyesítésében, amelyben elődjének alakját és vonásait valóban sikeresen

¹⁶ „Quod si fuse pleneque res exponitur, si dictum, idque geminatum, ultra decem, aut maxime ultra duodecim voces extenditur, non jam editur Parabola, sed habetur Concio” (LOWTH 1753, 236).

¹⁷ „... interpretes multum inter se dissidentes videas” (LOWTH 1753, 239).

¹⁸ „De rerum humanarum vanitate, sub persona Salomonis, in perdifficili quaestione dubitantis, in utramque partem disputantis, et ex ancipiti cogitandi cura sese tandem expedientis” (LOWTH 1753, 239).

¹⁹ „Eximium in hoc genere exemplum præbet notissima illa Salomonis Allegoria, qua Senectutis effigiem mirifice adumbravit. Exprimuntur ingravescentis ætatis incommoda, animi debilitatio, sensuum torpor, corporis imbecillitas, imaginibus variis a natura et vita communi petitis, docte sane et eleganter, sed valde obscure: hoc enim ænigmate pro more Sapientium Orientalium lectorum suorum acumen explorare voluit Salomo” (LOWTH 1753, 89; a lábjegyzet szerint az „Eccles. XII. 2.” szöveghelyre vonatkozik a megállapítás, azaz a Préd 12: 1–7. alatt olvasható, úgynevezett öregkor-allegóriára).

megjelenítette.²⁰ Az erős retorizáltság, az élénkség, domináns vizualitás, az elvont ábrázolás helyett a proszopopoeia, azaz a megszemélyesítés alkalmazása, és a jól átlátható, erős belső összefüggés – olyan karakterjegyek ezek, amelyek a Kölcsey-versben szinte mintakövető pontossággal valósulnak meg. Az pedig, hogy a *sapientia*költészet Lowth értelmezésében a gondolati feszültség, a homály és a tömörség az olvasót talányként aktiváló poétikáját valósítja meg, olyan poétikai alapállás, amely kulcsot kínálhat a Kölcsey-vers világának megértéséhez is.

Kölcsey *Vanitatum vanitas* című költeményére szintúgy érvényes Lowth megállapítása, miszerint „az értelmezők között jelentős véleménykülönbségeket láthatunk”.²¹ A vers folyamatos provokációként van jelen a Kölcsey-filológia történetében, különösen azért, mert 1823-ban, közvetlenül a *Hymnus* után keletkezett, és így sokáig ahhoz viszonyították.²² Az újabb értelmezések – mindenekelőtt Borbély Szilárd és Szilágyi Márton olvasatai – felvetették, hogy a mű a barokk eredetű, részben közköltészeti *vanitas*irodalom hagyományához kapcsolódik, ahhoz a költészeti vonulathoz, amely az emberi lét hiábavalóságát metafizikai keretben, a mulandóságra összpontosítva tárgyalja.²³ Ezzel Kölcsey verse tökéletesen illeszkedik a *sapientia*irodalom lowth-i mintájához: provokatív szöveg, amely tudatosan vált ki sokféle értelmezést. Követi Lowth receptjét abban is, hogy egy szentencia – egy variatív módon ismételt, „ütős” kijelentés – köré szerveződik, amely maga is a Lowth által a *Prédikátor könyvéből* kiemelt gnóma: „vanitatum vanitas”. Ez a mondat – „mind csak híjába való” –, a versben refrénszerűen tér vissza és variálódik, strukturális szervezőelvként működik. A kifejtés terjedelme meghaladja a Lowth által említett tíz-tizenkét szót, így a vers, a száz évvel korábbi meghatározásnak megfelelően, *conció*ként, azaz szónoklatszerű formában épül fel. Az első versszakban olvasható *propositió*t – „mind csak híjába való” – követi a hosszú *confirmatio*, azaz bizonyítás, megerősítés, amely úgynevezett *argumentum per enumerationem*, azaz példafelsoroló érvekre épül (2–8. versszak). Itt előbb a természet, majd a közösségi élet mintái és értékei (hírnév, virtus, tudás és művészet), végül a személyes sors vonatkozásai következnek.

²⁰ „Salomonem autem ita sequitur Sirachides, ut Parabolarum illius primam potissimum partem imitetur: habent enim plerumque sententiæ ejus aliquam inter se connexionem; stylus etiam est magis pictus nonnunquam et coloratus, figuris et imaginibus impensius ornatus, quam ratio Didactica necessario postulat: quod videri potest in Sapientiæ Prosopopœia, in qua Antecessoris sui habitum et effigiem sane feliciter expressit” (LOWTH 1753, 204–241).

²¹ Lásd a 18. jegyzetet.

²² A folyamatot áttekinti: DÁVIDHÁZI Péter, *A kitagadástól az irodalmi kánonig: A Vanitatum vanitas és a magyar kritika* = UÓ, *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 144–173.

²³ BORBÉLY Szilárd, *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról*, Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 1995 (Társasági Füzetek, 7). – SZILÁGYI Márton, „Mind csak híjába való!” Kölcsey Ferenc: Vanitatum vanitas = „Hová e gondolatvezér mulatni vissza-visszatér”: *Tanulmányok a 70 éves S. Varga Pál köszöntésére*, szerk. BÉNYEI Péter, BÉRES Norbert, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2025, 205–212. [A továbbiakban: SZILÁGYI 2025.]

Ennek a felsorolásnak kettős poétikai hatása van. Egyrészt magyarázó-megvilágító jellegű abban a tekintetben, mi is értendő ebben a versben az alatt, hogy minden hiábavaló. A hiábavalóság ugyanis jelenthetne célnélküliséget, ám a példák világossá teszik, hogy itt nem erről van szó, hiszen Platónról, Arisztotelészről, Zrínyi Miklósról is nehéz elhinni, hogy cél nélkül tevékenykedtek volna, Napóleon pedig a korabeli cél- és önmegvalósítás klasszikus példája volt. Ez az a pont, ahol Kölcsey verse markánsan eltér a *vanitastémát* korábban feldolgozó művészeti tradícióktól, akár a *vanitasirodalomra*, akár a *vanitasfestészetre* gondolunk.²⁴ Ezek a tradíciók ugyanis a mulandóság felmutatása köré épülnek: az e világi dolgok azért hiábavalók, mert mindre az enyészet, a pusztulás, a halál vár, beleértve (részben vagy egészben) az embert is. Kölcsey verse több motívumot átvesz e tradíciókból, de a vers szövegében ezek nem mulandóságmotívumokként jelennek meg, mint ahogy maga a halál, a pusztulás ábrázolása sem meghatározó elem a műben. Jó példa a buborékmotívum, amely nemcsak a szöveges hagyományban jelenik meg gyakran, de a *vanitasfestészeti* reprezentatív darabján, David Bailly 1651-es *Önarckép csendélettel (Selbstbildnis mit Vanitassymbolen)* című festményén is feltűnik, mint a gyors elmúlás, a tünékenység egyik alapmetaforája. Kölcsey versében ez a motívum egy ellentétező szerkezetben jelenik meg: „Egy ezred egy buborék.” Ebben az oppozícióban az évezred mint *beláthatatlanul hosszú idő* áll szemben a pillanat alatt elpattanó buborékkal mint *beláthatatlanul rövid idővel*. Mindkettő elmúlik egyszer, nem ezen van a hangsúly, hanem azon, hogy amit egy nézőpontból jelentősnek (hosszúnak) tartunk, az más nézőpontból jelentéktelen (rövid). A Kölcsey-versben a felsorolás ellenpontosító technikája (bölcesség – bolondság, csata – kakasviadal, vihar – szárnylebbenés, szobor – rovátkolt kődarab stb.) tehát a nézőpontváltásra épül: olyan jelenségeket sorol fel a szöveg, amelyeket a közvélekedés kiemelkedő jelentőséggel, értékkel ruház fel, és egy nézőpontváltással annak ellentettjét, mintegy negatívját teszi mellé úgy, hogy az állítás mindig a negatív verziót erősíti meg. Arra vonatkozóan, hogy ez az ellentétes nézőpont milyen nézőpont – metafizikai?, üdvtörténeti?, filozófiai?, netán

²⁴ Ezek a tradíciók szorosan összefonódnak a „memento mori” emblemikus jegyeivel mind a festészetben, mind az irodalomban. A *vanitasművészet* a 16–17. századi holland festészetben jelentkezett először markáns tradícióként, alakulásáról és motívumairól lásd BARTHA-KOVÁCS Katalin, *Vanitatum vanitas: a festészet és az érzékek = Uő, A csend alakzatai a festészetben: Francia festészetelmélet a XVII–XVIII. században*, Bp., L'Harmattan, 2010, 53–63. – A *vanitasirodalom* jellegzetes darabjai Jacques Bénigne Bossuet gyászbeszédei (Jacques Bénigne BOSSUET, *Oraisons funèbres*, Paris, Garnier, 1988.), különösen a *L'Oraison funèbre de Henriette-Marie de France* címen 1669-ben az angol királyné emlékére mondott beszéde. – A *vanitasikonológia* és motívumtörténet szempontjából igen tanulságos a *Memoria di Shakespeare: A Journal of Shakespearean Studies* 2019/6-os különszáma: *On Vanitas*, ed. Rosy COLOMBO, Keir ELAM, Roma, Sapienza, 2019. Különösen Alessia Palmieri tanulmánya (*Vanitas Iconography as a Dramatic Device in Hamlet and Macbeth, Uo.*, 57–88.). – A *vanitasirodalom* mindmáig folytatódó tradíció, kiemelt motívumai mellett a körkörös időszemlélet, az iteráció kiemelt szerepe jellemzi, vö. *Vanitas als Wiederholung*, Hrsg. von Victoria von FLEMMING, Julia Catherine BERGER, Berlin, Boston, De Gruyter, 2022 kötet tanulmányaival.

egy haszonelvű utilitarista látásmód luciferi szemüvege? – nem árul el a szöveg bővebb információt,²⁵ mintha nem is a nézőpont forrása lenne a lényeges, hanem a negatív, értékfosztó relativitás megdönthetetlennek tűnő törvényszerűsége, kérelhetetlen logikája, a viszonyítási pont és mérték hiánya. A másik funkciója ennek a felsoroló szakasznak a fokozás: a szövegben felhozott példák a személytelentől és az általánostól (természeti környezet, történelmi távlatok) folyamatosan haladnak a személyesség felé, az argumentáció utolsó két versszakában már a bennünk lakó érzelmekről van szó, végül pedig „világunk” és „boldogságunk”, azaz a minket immár többes szám első személyben legszemélyesebben érintő jelenségek, saját létünk és személyünk kapcsán is kimondatik a hiábavalóság, avagy a relativitás törvénye. Ez a erősen hat az olvasóra: a kiinduló tétel vonatkozásában egyre inkább úgy érezzük, hogy ez nemcsak egy távoli, objektív bölcsesség, hanem személyes, minket legbelül érintő ügy, húsunkba és lelkünkbe vágó probléma.

Ez az érzelmi feszültség készíti elő az utolsó két versszakot, amelyek *peroratio* formájában levonják a következtetéseket, az olvasó elé állítva a sztoikus *apatheia*, azaz érzelemmentesség parancsát és az *ataraxia* általános elvét, amely az értékítéletektől való mentesség nyomán fakadó nyugalom. Ez a záró részlet egy nagyon erős és személyes felszólítás formájában, parancsként fogalmazza meg az érzelemmentességet, mint egyetlen lehetséges életelvet: „hát ne gondolj e' világgal” és „légy mint szikla rendületlen”. Záró megerősítésként pedig a szélsőségektől mentes (sem nem rossz és sem nem jó) arany középút, *aurea mediocritas* alapjaként ismétli újra a kezdő tételt: „mind csak híjába való”. Logikus következtetés: ha mentes akarsz lenni a szélsőségek relativitásától, maradj meg a semleges középben. A költemény tehát egy mesterien felépített, szuggesztív erejű verses szónoklat, amely provokatív, hatásosan alkalmazott retorikai eszközeivel ösztönszerűleg erős olvasói reakciót vált ki. Az a lowth-i követelmény tehát, hogy a vers „keményen, erősen üsse meg a lelkünket, mélyre hasson, és szilárd, tartós benyomást okozzon”,²⁶ ugyancsak teljesül. A kérdés azonban az, hogy ha Kölcsey valóban Lowth receptjét követte a vers megírása során, hol marad a bölcsességi irodalom alapkaraktereként megnevezett *obscuritas*, a szövegbe ágyazott rejtvény, vagy ahogyan maga Kölcsey egy korábbi, kísérleti versciklusának címében nevezi, a „talány”?²⁷ Hiszen a tételmondattól a végkövetkeztetésig egy

²⁵ Szilágyi Márton amellett érvel, hogy ez a horizont „az örökkévalóság és az isteni tervként felfogott üdvtörténet” nézőpontja (SZILÁGYI 2025, 208). Ez, tekintettel arra, hogy a versbeszélő a bibliai Salamon király, plauzibilis, de nem kizárólagos hipotézis, mint ahogyan a salamoni ítéletben a gyermek elfelezésére vonatkozó parancs sem valamiféle üdvtörténeti szentvelenséget hivatott megjeleníteni, amint később arról majd szó esik.

²⁶ Lásd a 12. jegyzetet.

²⁷ Az angol irodalomban a „talány” (*aenigma* vagy *riddle*) komoly műfaji tradíciónak számított, egészen a középkorig visszanyúló gyökerekkel – amit kiválóan, nagy szakirodalmi apparátussal foglal össze Jessica Jane LOCKHART, *Everyday Wonders and Enigmatic Structures: Riddles from Symphosius to Chaucer*, PhD thesis, Centre for Medieval Studies University of Toronto, 2017, <https://utoronto.scholaris.ca/bitstreams/fd4b8eb2-f8f2-4bdf-998a-84d6f982d59d/download> (utolsó megtekintés: 2025.

rendkívül egyértelmű, világos, már-már kérlelhetetlenül logikus gondolatmenetről van szó, amelynek zárásaként az érzelemmentesség parancsa mintegy ítélet módjára szegeződik neki az olvasónak.

A válasz a fenti kérdésre, véleményem szerint, a címben és a felütésben rejlik. A cím – *Vanitatum vanitas* – idézet a *Prédikátor könyvéből*. A felütés – „Itt az írás, forgassátok / Érett ésszel, józanon, / 'S benne feltalálhatjátok / Mit tanít bölcs Salamon:” – egy aposztrophé és egy prozopopoeia párosítása. Az aposztrophé az olvasó megszólítása, felszólítása, amelyben a versbeszélő segítséget kíván adni a kettőspont után olvasható szövegrész, azaz a lírai szónoklat értelmezéséhez. Ez a segítség, ha úgy tetszik, tippadás, egyrészt az értelmezés tárgyára, másrészt az értelmezés módjára vonatkozik. Az értelmezés módjáról a következőket tudjuk meg: a már említett, heves reakciót és érzelmeket kiváltani akaró költői szónoklatot egyrészt olvasni kell (azaz például nem követni, netán literálisan megvalósítani a benne foglaltakat!), másrészt éppen nem heves érzelmekkel kell ezt tenni, hanem „érett ésszel, józanon”.²⁸ A versbeszélő tehát előre figyelmezteti az olvasót arra, hogy ne adja át magát a retorikai hatásnak, hanem bölcs értelmező módjára, távolságot tartva olvassa a szöveget.

Az értelmezés tárgyára pedig egy kettős deixis mutat rá: az „itt az írás” kifejezés ugyanis egyszerre utal visszafelé és előre. Visszafelé a címre mutat, amely egy bibliai idézet, vagyis közvetve arra szólít fel, hogy az Írást, a Biblia szövegét olvassuk. Másrészt mutat előre is: az írás ebben az értelemben maga a vers, a szemünk előtt lévő írás. Úgy is mondhatnánk, hogy az értő olvasás ebben az esetben azt is jelenti, hogy együtt, egymással kölcsönhatásban olvassuk a Biblia szövegét a vers szövegével.

november 3.). Ezt a tradíciót már nagyon korán határozottan hozzákapcsolták Salamon alakjához, erről tanúskodik az a cambridge-i kézirat, amely Salamon király és Saturnus valószínűleg tanító szándékkal írt, ugyanakkor rendkívül bizarr és ironikusan ható középkori dialógusát, vetélkedését örökíti meg; vö. Daniel ANLEZARK, *The Stray Ending in the Solomonic Anthology in Cambridge, Corpus Christi College, Ms 422*, *Medium Ævum*, 80(2011), 201–216. Ugyanakkor a 19. század első felének magyar költészete nem igazán érdeklődött e poétikai forma iránt, jobbra a különféle folyóiratok verses találós kérdései képviselték a műfajt populáris szinten. Ezért is figyelemre méltó, hogy Kölcsey 1832-ben egy 18 részből álló, *Talányok* című verses enigmafüzért állított össze gyűjteményes kötete számára, és levelezése szerint folyamatosan foglalkoztatta ez a kifejezetten nyitott, olvasói aktivitást igénylő forma. A kritikai kiadásban közölt, 1821-re datált 13 talány kapcsán feltűnő, hogy maga a kritikai kiadás sem kísérel meg „kitalálni” a megoldásokat, joggal, a szövegek ugyanis érezhetően nem egyfaktoros találós kérdésként működnek (KMM 2001, 94–99, 699–701).

²⁸ A hermeneutikai értelemben vett bölcs olvasás jelentősége más Kölcsey-szövegekben is felbukkan: *A' karpáti kincstár* című novella elbeszélője példázatként kommentálja az elbeszélés narratíváját adó történetet, amennyiben a főszereplő, Erdőhegyi sorsa elsősorban azért fordul tragédiába, mert az elébe kerülő szövegeket literálisan, mintegy használati utasításként olvassa és váltja át gyakorlattá változtatás nélkül, azaz nem ismeri a távolságtartó (józan), értelmező attitűdű (érett ésszel) való olvasás módját. Vö. BALOGH Piroska, *Garabonciás vagy racionalista? A mineralógus alakja Kölcsey Ferenc A' karpáti kincstár című elbeszélésében = Formációk és metamorfózisok: A geológia, a filozófia és az irodalom kölcsönhatásai a 18–19. században*, szerk. GURKA Dezső, Bp., Gondolat, 2013, 183–196.

A „benne feltalálhatjátok / Mit tanít bölcs Salamon:” sorok funkciója ugyancsak kettős. A vers vonatkozásában ez a két sor, különösen a kettőspontnak köszönhetően, egyrészt a Lowth által dicsért proszopopoeiaként működik: a kettőspontot követő szöveget egy konkrét, megszemélyesített versbeszélő szájába adja, a bölcs Salamon tanításaként, beszédeként nevezi meg. Másrészt a feltételes módú igealak arra is figyelmeztet, hogy ez a verses beszéd nem maga a salomoni tanítás, hanem ha érett ésszel és józanon olvassuk, akkor benne „feltalálhatjuk” ezt a bizonyos tanítást: ahhoz tehát, hogy a tanítást meglessük, egy értelmezői, rejtvényfejtő aktivitást kell kifejtenünk a Salamon szájába adott szavak kapcsán. A Biblia vonatkozásában pedig e bevezető soroknak szűkítő funkciója van, amennyiben jelzik, hogy az értelmezés tárgya nem a teljes Biblia, hanem a „bölcs Salamon” tanítása lesz.

A Biblia tekintetében ugyanakkor igen tág megjelölésnek tűnik a „Salamon tanítása”, hiszen, mint Lowth is megjegyzi, a korszakban számos szöveget tulajdonítottak Salomonnak, a verscímben és szentenciában is megidézték *Prédikátor könyve* mellett például a zsoltárok egy részét és a *Példabeszédek könyvét* is. Éppen ezért nem érdektelen figyelni Salamon versbeli jelzőjére. A „bölcs Salamon” nemcsak egy közhelyszerű szókapcsolat, hanem tömör utalás is lehet, amennyiben szerepel egy kiemelt salomoni parabola a *Királyok könyvében*, amely közvetlenül Salamon bölcsességének relevációjaként kapott helyet a bibliai szövegben. A parabolát ugyanis megelőzi a jelenet, ahol Salamon bölcsességet kér magának Istentől, és lezárja az a mondat, miszerint a népek „látták, hogy isteni bölcsesség van benne”.²⁹ Ez a parabola nem más, mint a jól ismert salomoni ítélet, amely tehát a „bölcs Salamon” kifejezéshez az elsődlegesen asszociálható bibliai szövegrészlet. A történet szerint Salomonnak igazságot kell tennie két asszony között, akik közül az egyik gyermeke meghalt, a másiké életben van, ám az életben lévőket mindketten a magukénak vallják. Mit is mond ebben a helyzetben a bölcs király? „Hozzatok ide egy kardot! [...] Vágjátok ketté az élő gyermeket, és adjátok oda egyik felét az egyiknek, másik felét a másikkak!”³⁰ Salamon tehát nem kérdez, hanem rögtön ítéletet mond, bár ez az ítélet csak látszólagos, csak retorikai formáját tekintve ítélet. Funkcióját tekintve beszédaktus: provokáció. Erős, kemény, lelket megütő, ugyanakkor formailag rendkívül logikusnak, észszerűnek tűnő parancs: ha valamit ketten követelnek, és nem dönthető el, kié, azt el kell felezni. De a helyzet kulcsa, a parabola lényege nem ebben a parancsban van, hanem abban a válaszban, amit a két asszony ad rá: ez a reakció az, amely nyilvánvalóvá teszi, melyik asszony a gyermek édesanyja – az, aki inkább lemond róla, csakhogy a gyermek életben maradjon. Figyelemre méltó, hogy a történetben nincs „jó” és „rossz” válasz: csak önfeltáró, önleplező válasz van, hiszen a provokáció lényege az, hogy válaszul ki-ki azt adja, ami belül benne rejlik.

²⁹ 1 Kir 3:1–28.

³⁰ 1 Kir 3:24–25.

Ha együtt olvassuk ezt a parabolát a *Vanitatum vanitas* Salamon szájába adott sorával, elgondolkodtató belátásra juthatunk, és egyben az utasításnak megfelelően „feltalálhatjuk” a vers lowth-i értelemben vett rejtvényét, az olvasót aktiváló dimenzióját is. Ha ugyanis az iménti pszeudoítélet, az elfelezésre utasító provokatív parancs analógiájának tekintjük Salamon versbeli mondatait, akkor ez a kegyetlen és szenvtelen, ítéletszerű sztoikus parancsban végződő, az olvasó belső világát felforgatni akaró, az elfelezés logikája helyett a relativizálás nem kevésbé kérlelhetetlen logikájára építő verses szónoklat valójában a poétikai erőternek csak az egyik fele. Mert innen nézve ez nem olyan didaktikus tanköltemény, amely követendő életvezetési elveket fogalmaz meg; hanem talány, amely választás elé állít, keményen és kérlelhetetlenül provokál. Ez a lényege. És ahogyan a bibliai parabola valódi lezárása, a jelentés feltárulása a két nő reakciójában és ennek értelmezésében történik meg, jelen költemény valódi lezárása, ha úgy tetszik, relevációja sem lehet más, mint maga az olvasói reakció. Persze csak akkor, ha az olvasó is képes bölcs Salamonként viselkedni, és a saját reakcióját is „érett ésszel, józanon” tudja olvasni, értelmezni. Kölcsey verse tehát olyan, a rejtvény elvét és egyben a bölcsességi irodalom lowth-i értelmezését követő költői struktúra, amely a megértés folyamatát teszi a befogadás tárgyává – a megfejtés aktusa maga válik poétikai mozzanattá.

Ezt támogatja a versforma megválasztása is, amely nemcsak a *vanitas*irodalomhoz való kapcsolódást jelzi.³¹ A Himfy-strófa ugyanis két olyan Kisfaludy-szövegre mutat rá, *A kesergő szerelemre* és *A boldog szerelemre*, ahol a szövegek érvényessége és alkalmazhatósága performatív, mivel elsősorban és mindenekfelett az olvasónak, pontosabban a versben elsődlegesen címzett és megszólított „Olvasóné”-nak, a versbeszélő szerelmének válaszától függ. Ha a válasz elutasító: kesergő a vers és a szerelem. Ha beleegyező a válasz: boldog a vers és a szerelem.³²

Természetesen a befogadói reakció, ahogyan Lowth el is várta a szent, azaz ideális bölcsességi irodalomtól, a *Vanitatum vanitas* esetében is sokféle lehet. Hogy az olvasó a vers elolvasása után félredobja azt mint pesszimista nyavalygást; sírva fakad, mert megtalálta leendő életének vezérfonalát; esetleg ír belőle négy másik saját verset, mint Arany János tette;³³ vagy ironikus kihívásként tekintve doktori disszertációt kerekít róla;³⁴ netán arra vetemedik, hogy erről töprengjen a professzori székfoglaló beszédében³⁵ – ez mind autentikus válasz. A kérdés az, hogy ennek jelentőségét felismerjük-e,

³¹ Ennek részletes kifejtését lásd BORBÉLY Szilárd, *A Vanitatum Vanitas és A boldog szerelem*, ItK, 99(1995), 5–6. sz., 485–503.

³² Kisfaludy műve kapcsán az olvasó(k) többretegű szerepére Onder Csaba értelmezése hívta fel a figyelmet: ONDER Csaba, *A klasszika virágai (anthologia – praetexta – narrativa)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2013 (Csokonai Könyvtár, 28).

³³ Kölcsey versének Arany Jánosra tett hatásáról és az így születő költeményekről lásd SZILÁGYI Márton, *A Vanitatum vanitas és Arany lírája*, Irodalomismeret, 34(2023), 1. sz., 76–86.

³⁴ Z. Kovács Zoltán, „*Vanitatum vanitas maga is a humor*”. *Az ironia (korlátozásának) változatai a magyar romantika irodalmában*, Osiris, Budapest, 2002 (Doktori Mestermunkák).

³⁵ E tanulmány szóbeli változata a szerző professzori székfoglaló beszédéeként hangzott el, 2025. november 5-én, az ELTE Bölcsészettudományi Karán.

és hogy e válaszreakciókat tudjuk-e úgy értelmezni – érett ésszel, józanon – ahogyan Salamon tette az asszonyok reakcióival a bibliai történet szerint. Ez a vers tehát nem didaktikus, hanem bölcsességi irodalom: hangsúlyozottan és nagyon erősen azt kívánja, hogy olvasója „az igazság”, vagyis a vers jelentésének „felfogásában, meglátásában maga is kivegye a saját részét”.³⁶

³⁶ Lásd a 14. jegyzetet.